

Механізми стимулювання розвитку підприємств органічного сектору: адаптація світового досвіду

Грановська В.Г.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки підприємства
Херсонського державного аграрного університету

У статті проаналізовано сучасний стан та доведено перспективи та необхідність розвитку підприємств органічного сектору. Виявлено сучасні тенденції та пріоритети розвитку органічного сільського господарства, доведено його економічну доцільність. Розкрито сучасні світові напрями та методи органічного господарювання, проаналізовано перспективи їх адаптації до національних умов ведення сільського господарства. Розроблено та запропоновано механізм стимулювання розвитку підприємств органічного сектору.

Ключові слова: аграрні підприємства, екологічна безпека, експортний потенціал, конкурентна стратегія, органічне виробництво, органічне сільське господарство, органічний сектор.

Грановская В.Г. МЕХАНИЗМЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ОРГАНИЧЕСКОГО СЕКТОРА: АДАПТАЦИЯ МИРОВОГО ОПЫТА

В статье проанализированы и доказаны перспективы и необходимость развития предприятий органического сектора. Выявлены современные тенденции и приоритеты развития органического сельского хозяйства, доказана его экономическая целесообразность. Раскрыты современные мировые направления и методы органического хозяйствования, проанализированы перспективы их адаптации к национальным условиям ведения сельского хозяйства. Разработан и предложен механизм стимулирования развития предприятий органического сектора.

Ключевые слова: аграрные предприятия, органическое производство, органическое сельское хозяйство, органический сектор экологическая безопасность, экспортный потенциал, конкурентная стратегия.

Hranovska V.H. MECHANISMS FOR ENCOURAGING THE DEVELOPMENT OF ORGANIC ENTERPRISES OF THE ORGANIC SECTOR: AN ADAPTATION OF THE WORLD EXPERIENCE

Analyzes the current state and prospects proven and the need for enterprise development of the organic sector. Identify current trends and priorities for the development of organic agriculture proved its economic feasibility. Revealed the modern world directions and methods of organic farming, analyzed the prospects for their adaptation to the national context of agriculture. Developed and proposed a mechanism to stimulate enterprise development of the organic sector.

Keywords: agricultural enterprise, environmental safety, export potential, competitive strategy, organic production, organic agriculture, the organic sector.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток державної політики України у сфері управління аграрним сектором характеризується активізацією програм національної адаптації, ухвалених Організацією Об'єднаних Націй, глобальних цільових показників міжнародного розвитку до 2030 р., а саме так званих Цілей сталого розвитку. Вони визначають глобальне спрямування дій на подолання бідності, сприяння процвітанню і благополуччю різних верств населення, захист навколишнього середовища і боротьбу зі зміною клімату. у цьому контексті вагомим значення набуває розроблення механізмів стимулювання розвитку сільськогосподарських підприємств – виробників органічної продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання стимулювання розвитку орга-

нічного виробництва, дослідження інституційно-правових, фінансово-економічних та соціально-психологічних механізмів функціонування підприємств органічного сектору, можливості адаптації провідного світового досвіду у вітчизняну систему господарювання є сферою наукових інтересів провідних вчених. Так, О. Скидан [1; 2] наголошує на необхідності проведення реформ та стимулювання розвитку підприємств органічного сектору, базуючись на комплексних перетвореннях: наявності чітко визначеної стратегії розвитку, наявності інформаційної та юридичної підтримки, розвитку та підтримці нової модифікації ціннісних орієнтацій на селі. Ю. Кирилов розглядає необхідність інфраструктурних макрорівневих зрушень, що забезпечать активізацію розвитку сільських тери-

торій та створять відповідні умови розвитку аграрних підприємств органічного сектору на паритетній основі в конкурентних умовах [3]. Н. Берлач, досліджуючи органічне сільське господарство, наголошує на необхідності сертифікації як головній умові ведення аграрного виробництва, що використовує енерго- та ресурсощадливі технології, базується на мінімальному використанні механічного обробітку ґрунту та синтетичних речовин [4]. Також науковець визначає органічне сільське господарство одним із пріоритетних стратегічних напрямів розвитку українського села, що забезпечить динамічне зростання частки органічної продукції в загальному обсязі валової продукції сільського господарства. В. Артиш [5] вважає органічний сектор однією із найдинамічніших галузей сільського господарства в країнах ЄС. Інформованість суспільства та постійно зростаюча потреба у безпечних продуктах харчування дадуть змогу прогнозувати зростання обсягу експорту до цих країн. Проте відсутній єдиний науковий підхід до формування механізмів стимулювання розвитку підприємств органічного сектору.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є аналіз умов розвитку агровиробників органічного сектору в Україні та світі, розроблення дієвого механізму їх функціонування для забезпечення

конкурентоспроможності в національному та світовому середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні дотепер точаться дискусії серед науковців та практиків стосовно економічної доцільності та організаційних можливостей упровадження агроформуваннями органічного виробництва. Особливої актуальності це питання набуває в умовах дисбалансу зовнішнього середовища функціонування, посилення конкуренції та активізації впливу проявів глобального середовища. Безпосередній вплив мають наявний рівень та структура вимог до якості споживання продукції, перспективи інтеграції до європейського ринку, що вимагає інтенсифікації дій саме в напрямі виробництва екологічно безпечної органічної продукції. Багаторічна практика інших країн демонструє екологічні, економічні та соціальні переваги органічного виробництва (рис. 1).

Головними мотивами продовження застосування аграрними підприємствами в Україні традиційних технологій є: складність дотримання всіх технологічних вимог, передбачених для органічного сільського господарства; неможливість отримання достатніх для забезпечення продовольчої безпеки обсягів сільськогосподарської сировини; відсутність попиту на органічну продукцію в Україні вна-

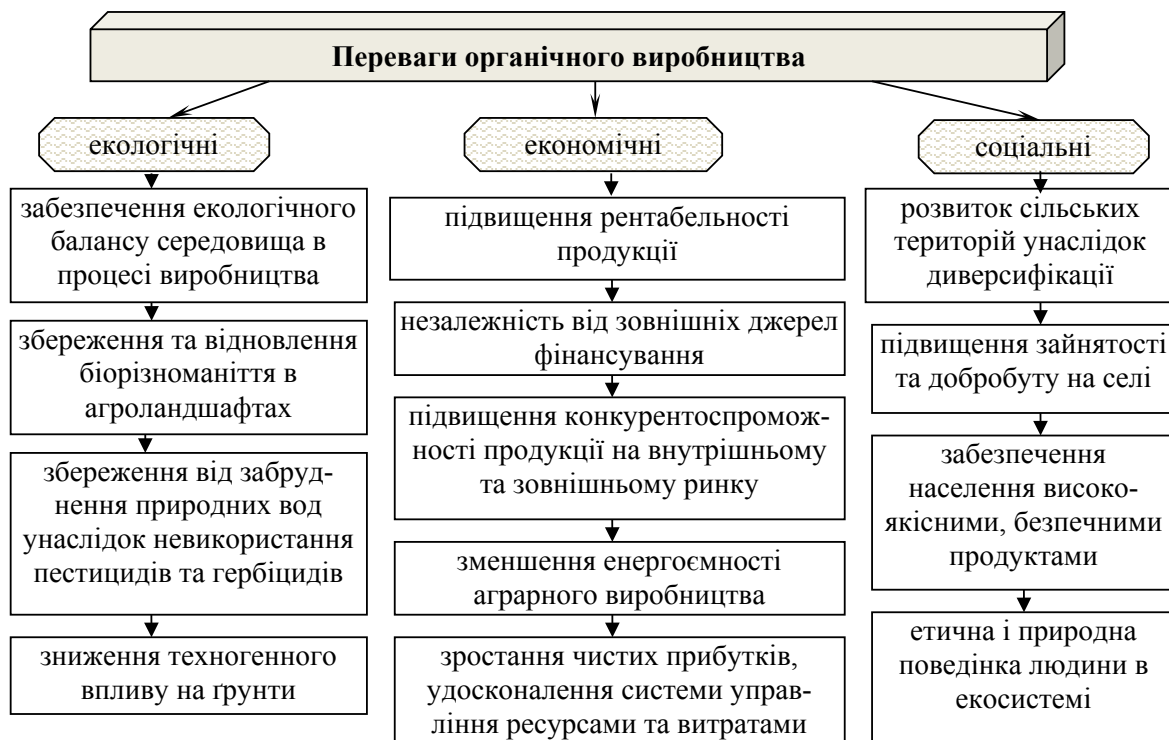

Рис. 1. Ключові переваги органічного виробництва у світі

слідок низького рівня платоспроможності споживачів тощо. За даними досліджень Ради ООН із торгівлі та розвитку, органічне сільське господарство має всі шанси перевершити показники конвенційної та традиційної системи агровиробництва з погляду диверсифікації та економічної ефективності.

Органічне сільське господарство має великий виробничий та організаційний потенціал, а як напрям скорочення бідності та подолання проблеми голоду – це й безперечний економічний ефект. Нині органічне землеробство є не лише світовим модним трендом, а й економічно доцільним видом господарської діяльності. У світі екологічно чиста, власне органічна продукція має вищу ціну реалізації, ніж виготовлена за сучасними технологіями, тому у світі спостерігається динамічний розвиток органічного сільського господарства. Так, найбільші площі, зайняті під органікою, знаходяться в Австралії – 12 млн. га (37%), Європі – 7,4 млн. га (24,1%), Аргентині – 2,8 млн. га, Бразилії – 1,8 млн. га Латинській Америці – 19,9%. Лідерами в частці від загального обсягу сільськогосподарських площ в Європі є Австрія (13,4%) та Швейцарія (11%). Найвищим є попит на органіку у Північній Америці та Європі, найперспективнішим – ринок країн, що розвиваються. Загальна кількість площ під органічним виробництвом у світі – 32,4 млн. га. Світовий ринок органіки оцінювався в 2009 р. приблизно в 46,1 млрд. доларів, а в 2013 р. відбулося зростання ринку до 65 млрд. дол. [6; 7]. За оцінками експертів, усесвітнє виробництво органічної продукції останніми роками демонструє стабільний ріст. Об'єм реалізації органічної продукції в 2012 р. сягав 60 млрд. дол. США/рік (у 2014 р., за попередніми даними, – 97 млрд. дол. США/рік). Споживання органічних продуктів у розрахунку на душу населення, наприклад у Швейцарії в 2011 р. становило 153 євро [8]. При цьому з 96% доходів від реалізації органічної продукції отримано у Північній Америці – 50% та Європі – 46%. На США припадає 44% роздрібного обороту органічної продукції, на країни ЄС – 41% (у т. ч. на Німеччину – 14%, Францію – 8%, Великобританію – 4%, Італію – 3%), Канаду – 4%, Швейцарію – 3%, Японію – 2% [7].

Основні причини активізації та необхідності розвитку органічного сектору в Україні такі: нині це популярно, попит на органічну продукцію на внутрішньому ринку зростає переважно за рахунок емоційної та психологічної детермінанти; не знайшло економічного

та наукового підґрунтя економічне обґрунтування доцільності виробництва генотифікованих продуктів; європейський ринок має сформований попит на аграрну продукцію з України як альтернативу південноамериканській. За даними річних офіційних звітів та оглядів IFOAM [9], в Україні в 2002 р. було зареєстровано 31 господарство, що мало статус органічного, у 2015 р. нараховувалося вже 210 сертифікованих органічних господарств, а загальна площа сертифікованих органічних сільськогосподарських земель становила 410 550 га, за даними на кінець 2016 р., їх кількість зросла на 13,8%, до 239 підприємств

В Україні внутрішнє споживання органічної продукції відіграє поки що другорядну роль, про що свідчать актуальні дослідження Федерації органічного руху України. Споживання знаходиться на рівні лише 0,30 євро/душу населення. Однак спостерігається тенденція до зростання. Споживання органічної продукції збільшується, особливо у великих містах. У 2007 р. загальне споживання органічних продуктів на внутрішньому ринку України становило близько 500 тис. євро, тоді як до 2014 р. воно зросло до майже 14,5 млн. Експорт органічної продукції нині переважно здійснюється через сертифіковані зовнішньоторговельні компанії, які володіють достатнім практичним досвідом, знаннями про спеціалізовані ринки органічної продукції та регулярно спостерігають за новітніми тенденціями розвитку в цій сфері [9].

Дослідження Федерації органічного руху України свідчать, що ринок органічних продуктів в Україні почав розвиватися з 2006–2007 рр. і становив у 2007 р. 500 тис. євро, у 2008 р. – 600 тис. євро, у 2009 р. – 1,2 млн. євро, у 2010 р. цей показник зріс до 2,4 млн. євро, у 2011 р. – до 5,1 млн. євро, а в 2012 р. – до 7,9 млн. євро. При цьому варто зазначити, що поки в Україні не було прийнято відповідної законодавчої бази, вітчизняні виробники керувалися чинними міжнародними стандартами, наприклад проходили процедуру органічної сертифікації свого виробництва найчастіше за нормами Європейського Союзу [10].

В Україні державна підтримка розвитку органічного сільського господарства перебуває на ранніх стадіях, отже, доцільними є вивчення та адаптація сучасних світових тенденцій та досвіду інших країн щодо можливостей і видів підтримки органічного сільського господарства та вибудовування співробітництва між державою, приватними та громадськими організаціями органічного сектору.

Основними формами підтримки суб'єктів органічного сектору є субсидіювання, інституційне, інфраструктурне та законодавче забезпечення тощо.

За явних переваг органічного способу виробництва та активного розвитку стабільного та зростаючого ринку органічних продуктів утримання балансу між попитом і пропозицією є достатньо складним завданням. Адаптація провідного іноземного досвіду може стати доречною у вирішенні проблем економічного зростання та конкурентоспроможного розвитку підприємств аграрного сектору. Досвід Нідерландів свідчить про неефективність політики активного стимулювання органічного виробництва. Це пов'язано із невеликими розмірами та вразливістю органічного ринку. Тільки стимулювання органічного виробництва з боку країни призводить до перевищення пропозиції над попитом та падіння цін і доходу. Отже, країна змінила вектор у бік розвитку попиту, також уряд Нідерландів, фермери, переробники, трейдери, роздрібні торговці, банки та неурядові організації вирішили досягти домовленості, щоб збільшити не лише місцевий ринок, але й експортувати та імпортувати органічні продукти. Голландія експортує 50% своєї продукції. Уряд Нідерландів також прийняв рішення витратити 50 млн. євро в 2008–2011 рр. для поширення обізнаності та інновацій, а також для стимулювання попиту та покращення виробничих зв'язків в органічному секторі [11]. Цей підхід дав позитивні результати. Органічний сектор Нідерландів набув професіоналізму і став важливим гравцем на ринку товарів споживання. Виробництво, переробка і логістика тісно пов'язані у цілісний виробничий процес, і продукт займає провідні позиції в мережі збуту, через яку проходить 80% обороту органічної продукції. У Нідерландах більше ніж 1 500 фермерів сертифіковано, 1 700 компаній займаються переробкою органічних продуктів, усе разом це 10 тис. робочих місць. Підхід з орієнтацією на попит допоміг створенню необхідних умов для переходу на вищий щабель. Однак лише 20% коштів, зарезервованих для розвитку органічного сектору, були спрямовані на підвищення попиту, а органічний бізнес додав приблизно таку ж суму шляхом співфінансування. Головну ж частину фінансування було спрямовано на дослідницькі роботи.

У Швейцарії відсутній офіційний національний план дій щодо розвитку органічного сектору. Органічне сільське господарство

підтримується частково ціновою надбавкою органічної продукції на ринку та частково – державною підтримкою (як федеральним урядом, так і кантонами): прямі виплати з розрахунку на гектар, які розділяються на загальні прямі виплати та екологічні внески. Умовою для загальних прямих виплат є підтвердження так званого «дотримання екологічних умов» (Ökologischer Leistungsnachweis, ÖLN) для всіх господарств (подібно до діючих в Європейському Союзі вимог crosscompliance на рівні господарства). Додатково до цих загальних прямих виплат швейцарські фермери можуть звертатися щодо отримання екологічних виплат, які включають покриття витрат на екологічне відшкодування, на екстенсивне виробництво зернових і насіння рапсу та на органічне сільське господарство. Ця система є добровільною та подібною до агроекологічних програм в ЄС.

У Німеччині, крім прямих субсидій фермерам, федеральні та регіональні органи державної влади також підтримують ініціативи збуту та розвитку виробничо-збутових ланцюгів. Із 2000 до 2011 р. більше ніж 16,9 млн. євро було розподілено для підтримки початку бізнесу для груп виробників, розроблення та впровадження концепцій збуту, а також інвестицій для груп виробників або підприємств переробки та збуту, що співпрацюють із цими групами виробників або окремими органічними фермерськими господарствами [11]. Із 2007 р. ці програми співфінансувалися Європейським сільськогосподарським фондом для розвитку сільських територій (European Agricultural Fund for Rural Development, EAFRD). У 2011 р. на виробництво сільгосппродукції в органічному сільському господарстві Німеччини було отримано близько 143 млн. євро з державних фондів країни. Фінансова підтримка цих програм, як правило, забезпечувалася і федеральним урядом, і федеральними землями у співвідношенні 60:40, не враховуючи співфінансування ЄС. Механізм прямого субсидіювання діє протягом дворічного періоду становлення органічного виробництва. Обсяг фінансування становить 200–400 євро на 1 га сільськогосподарських угідь. Після закінчення двох років сума допомоги знижується до 100–200 євро на 1 га. Близько 40% у структурі валового доходу екологічних ферм у Німеччині становлять державні субсидії і дотації [12].

У Франції існують певні обмеження щодо максимальних сум субсидій на ферму, які також різняться залежно від регіону від 7 600 до 30 400 євро на рік на ферму. У доповне-

ння до субсидій фермери можуть також звертатися за податковим кредитом (національна схема), проте його не можна отримати одночасно з виплатами на підтримку ведення органічного сільського господарства. Для фермерів у Франції є доступними податкові кредити в розмірі 2 500 євро на ферму на рік, плюс 400 євро на гектар (не більше 4 тис. євро на ферму на рік).

До причин гальмування розвитку національного органічного виробництва віднесено низький рівень державних преференцій суб'єктам господарювання, що активно впроваджують сучасні форми виробництва; нерозвиненість внутрішнього ринку споживання сертифікованої органічної продукції та органічних продуктів харчування; експортування продукції сировинного типу; недосконалість інфраструктурного та інституційного забезпечення ринку органічної продукції; обмежене входження на ринок середніх та малих аграрних підприємств; низький рівень інформованості суб'єктів господарських відносин.

Рентабельність органічного бізнесу в усьому світі залежить від рівня державної підтримки. Оскільки програми дотування органічного землеробства є програмами підтримки екології і потрапляють у так звану «зелену скриньку» за правилами СОТ, то їх бюджетне фінансування не підлягає жодним обмеженням. Відповідно, у багатьох країнах ЄС фермери отримують чималі дотації держави протягом трьох років перехідного періоду і після його закінчення. Окрім того, для чиновників в ЄС вигідно, щоб ферми вирощували органічну продукцію, оскільки це зменшує загальну пропозицію продовольства і вирішує проблему перевиробництва, а отже, веде до загального зростання на продукти харчування (тобто зменшення залежності звичайних фермерів від дотацій) [13].

Напрями державної політики у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції такі: створення єдиної системи сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції; державний нагляд (контроль) за дотриманням законодавства у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції; встановлення відповідальності за порушення законодавства у цій сфері; розвиток сільських територій, забезпечення зайнятості сільського населення; підтримка розвитку малих та середніх підприємств, які займаються органічним виробництвом або обігом органічної продукції; надання кредитів та залучення інвестицій на пільгових умовах;

надання цільових субсидій та інших видів фінансової підтримки, вжиття інших заходів економічного стимулювання [14].

Досвід провідних країн світу свідчить про ефективність системи субсидування, вектор якої зміщений у бік нарощування попиту на органічну продукцію. Традиційне субсидоване інтенсивне сільське господарство в країнах Європейського Союзу зайшло в глухий кут: воно загрожувало довкіллю, перевиробництво негативно впливало на світову торгівлю, коли надлишки субсидованої продукції продають за демпінговими цінами в країни, що розвиваються, завдаючи шкоди їхньому місцевому виробництву. Субсидії, що базуються на виробництві традиційних сільськогосподарських продуктів, стали непопулярними. Таким чином, доцільно будувати національну систему надання субсидій на розвиток органічного сільського господарства на основі концепції багатофункціональності, придатної до впровадження та обґрунтованої. В Україні існує практика стимулювання виробника (у середньому 500 грн./га) для виробництва екологічно чистої продукції. У більшості країн Європейського Союзу органічне сільське господарство підтримується агроекологічними заходами, які компенсують фермерам утрати (або недоотримані вигоди), які пов'язані з виробництвом, створені більш дбайливим сільським господарством, яке приділяє більше уваги захисту довкілля та добробуту сільськогосподарських тварин. Доцільним є врахування провідного досвіду формування системи контролю органічного сільського господарства, який буває трьох типів: приватний, державний та комбінований.

Розвиток підприємств органічного сектору вимагає постійного вдосконалення їх управління та виробничої діяльності для забезпечення конкурентоспроможності. Конкурентоспроможний розвиток та формування стійких конкурентних переваг сприяє максимізації позитивного економічного ефекту господарювання, розкриттю сукупного виробничого потенціалу, економічному зростанню агроформувань. Процес забезпечення конкурентних переваг має декілька стадій розвитку. Конкурентні переваги першого рівня формуються за рахунок надлишку базових ресурсів, другого – за рахунок активізації інвестиційної політики та збільшення розмірів інвестицій, а третій рівень визначають інновації, це конкурентні переваги найвищого рівня. Прикладом таких інновацій можуть виступати біотехнології та створений за їх допомоги екологобезпеч-

ний продукт. Актуалізує питання дослідження економічних зв'язків між конкурентоспроможністю та впровадженням біотехнологій і національні умови та спосіб виробництва. Традиційно головними завданнями господарювання було підвищення економічної ефективності господарювання, що досягалося екстенсивним шляхом, суть якого полягає у використанні високоврожайних сортів та високопродуктивних порід. Сьогодні традиційні методи ведення сільського господарства повною мірою не задовольняють суспільної потреби у продовольстві та забезпеченні конкурентоспроможного розвитку та інтенсифікації виробництва. Окрім того, зростає екологічна напруга у зв'язку з використанням хімічних речовин під час виробництва продукції рослинництва.

Висновки з цього дослідження. Отже, узагальнюючи проведений аналіз, слід зауважити, що органічна продукція має стійкий

платоспроможний попит на зовнішньому ринку попит, що зростає, конкурентні переваги у виробництві та під час її збуту, формує конкурентний експортний потенціал країни у цілому. Даний напрям господарювання є перспективним та пріоритетним для підприємств аграрного сектору, він також забезпечує їх конкурентоспроможний розвиток та зростання. Внутрішній ринок органічного виробництва є таким, що розвивається, проте має міцні конкурентні переваги та перспективи інтегрування у світові торговельні відносини та зміцнення свого ринкового сегменту на світовому ринку. Органічні виробники отримують додаткові конкурентні переваги на ринку, виражені у: збільшенні частки грошових заощаджень за рахунок економії на мінеральних добривах та засобах хімізації; додаткових доходах від продажу надлишкової продукції та вирощування товарних культур; зниженні вхідних бар'єрів для входження до внутрішніх та міжнародних

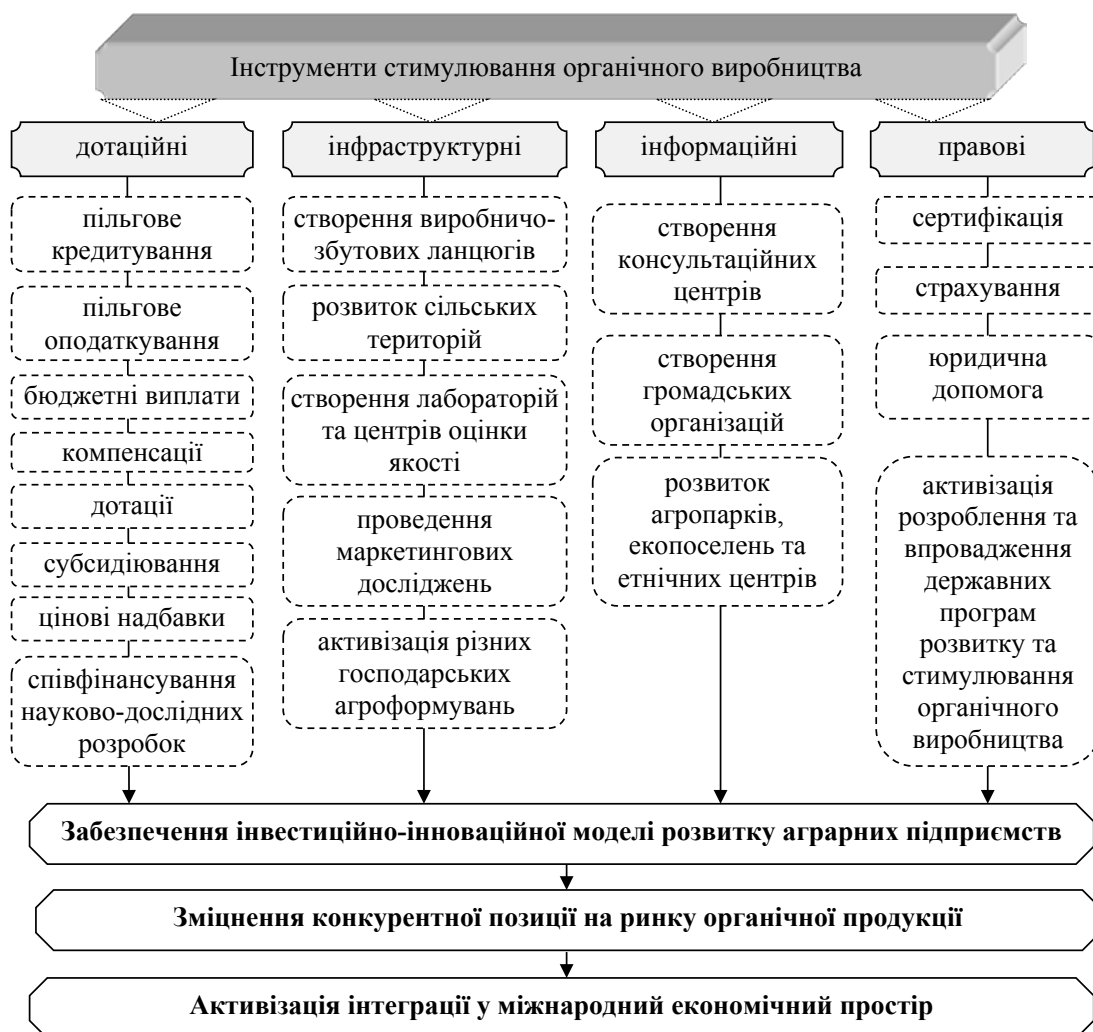

Рис. 2. Механізм стимулювання органічного виробництва аграрними підприємствами

експортних ринків сертифікованої органічної продукції та формуванні преміальної ціни на їх товар; можливості додаткового збільшення вартості органічних продуктів у результаті їх переробки.

Нині доцільним є формування механізму стимулювання органічного виробництва аграрними підприємствами (рис. 2), що враховуватиме світові тенденції розвитку даного напряму господарювання.

Окрім макрорівневих змін, реалізація даного механізму дає змогу забезпечити розвиток державно-приватного партнерства у сфері органічного сільського господарства, підготовку кадрів вищої кваліфікації у сфері органічного сільського господарства і галузей

із переробки виробленої продукції, вдосконалення економічних відносин і внесення змін до фіскального регулювання органічного сільського господарства.

Також даний механізм дає змогу активізувати залучення молоді на сільські території, людського капіталу, інвестиційних ресурсів в економіку конкретних підприємств; сформулювати передумови інвестиційно-інноваційних заходів соціально-економічного та екологічного розвитку, поліпшення інвестиційного клімату, забезпечення активізації процесів агробізнесу тощо. Доцільним є побудова системи субсидій, що спрямовані на розвиток сільських територій, підтримку виробників (у формі прямих виплат).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Скидан О.В. Екологічна складова аграрної політики / О.В. Скидан // Агросвіт. – 2008. – № 21. – С. 8–12.
2. Скидан О.В. Формування регіональної політики розвитку органічного виробництва / О.В. Скидан // Збірник матеріалів IV міжнародної науково-практичної конференції «Органічне виробництво та продовольча безпека» (Житомир, 21–22 квітня 2016 р.). – Житомир : Евенко О.О., 2016. – С. 16–26.
3. Кирилов Ю.Є. Перспективи розвитку сільського господарства України в контексті посилення глобалізаційних процесів / Ю.Є. Кирилов // Формування ринкової економіки: зб. наук. пр. Спец. вип. : у 2-х ч. Ч. 1. Організаційно-правові форми агропромислових формувань: стан, перспективи та вплив на розвиток сільських територій. – К. : КНЕУ, 2011. – С. 203–211.
4. Берлач Н.А. Правове забезпечення органічного сільського господарства в Україні / Н.А. Берлач // Держава і право. – 2010. – Вип. 48. – С. 225–230.
5. Артиш В.І. Удосконалення системи державного регулювання виробництва органічної продукції в Україні / В.І. Артиш [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvna/2010_145/10avi.pdf.
6. Руженкова О. Органічне землеробство: минуле, сьогодення, перспективи / О. Руженкова // Аграрна справа. – 2009. – № 41. – С. 9.
7. Проект № РВU.01.01.00-78-791/11-00 «Час для бізнесу. Створення умов для розвитку підприємництва в сільських районах Волинської області України та Люблінського воєводства Польщі шляхом диверсифікації сільськогосподарського виробництва» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slideshare.net/lrkamelnyk/ss-43067917>.
8. Милованов Є.В. Органічне сільське господарство в Україні: законодавство та перспективи / Є.В. Милованов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://apd-ukraine.de/images/APD_AFPR_04_2015_ukr.pdf.
9. Consolidated annual report of IFOAM of organics international 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ifoam.bio/sites/default/files/annual_report_2015_0.pdf.
10. Семенда Д.К. Розвиток органічного виробництва в сільськогосподарських підприємствах / Д.К. Семенда, О.В. Семенда // АГРОСВІТ. – 2014. – № 7. – С. 42–46.
11. Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukraine.fibl.org/fileadmin/documents-ukraine/PossibilitiesOfStateSupport.pdf>.
12. Вдовиченко А.В. Перспективні напрями державної Підтримки органічного сільського господарства в Україні / А.В. Вдовиченко // АГРОСВІТ. – 2016. – № 17. – С. 44–49.
13. Маслак О.М. Становлення ринку органічної продукції в Україні / О.М. Маслак // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2012. – № 11. – С. 58–62 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Chem_Biol/Vsna/ekon/2012_11/13.pdf.
14. Органічний напрям господарювання – здоровий шлях для економічного розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cci.dp.ua/tl_files/data/curier/Events/2016/september/konyashin_04-08-2016.pdf.